

O‘ZBEKISTON RESPUBLIKASI HUDUDLARIDA OLIY TA’LIM TIZIMI O‘QUV JARAYONLARINI IQTISODIY O‘SISHINI BAHOLASH

Saydullayeva Saodat Abdumajidovna

Katta o‘qituvchi

Toshkent Xalqaro moliyaviy boshqaruv va
texnologiyalar universiteti

+998903726725

s.saydullayeva@tift.uz

Baxtiyorova Shaxzoda Zayniddin qizi

Talaba

Toshkent Xalqaro moliyaviy boshqaruv va
texnologiyalar universiteti

+998971964441

shbahtiyorova0@gmail.com

ANNOTATSIYA

Hudud iqtisodiy tizimlarni boshqarish umuman milliy iqtisodiy o'sishning asosiy omili hisoblanadi. Hududlarning iqtisodiy o'sishiga mintaqaviy ta'lim tizimlarining ta'sirini baholashga asoslangan model taklif etiladi. Tadqiqot natijalari O'zbekiston Respublikasi hudud universitetlari samaradorligini baholash va ta'lim tizimlari iqtisodiyotlarning ehtiyojlari o'rtasidagi tafovutlarni aniqlash imkonini beradi.

Tayanch so'zlar: bilimlarni ishlab chiqarish, iqtisodiy o'sish, inson kapitalini rivojlantirish, bilimlarni uzatish, ishchi kuchi ishlab chiqarish.

KIRISH

Oliy ta'lim hudud iqtisodiyotiga turli yo'llar bilan hissa qo'shadi: aholi bandligini ta'minlash, iste'mol xarajatlarini va universitet talabalari va tashrif buyuruvchilari hisobidan mintaqadan tashqaridan daromadlarni ko'paytirish. Biroq, universitetning hudud iqtisodiy tizimning sub'ekti sifatidagi roli bilimlar iqtisodiyotining eng muhim resursi bo'lgan bilimlarni yaratishdir. Jahon ta'lim xizmatlari bozori 2021 yildagi 2882,52 milliard dollardan 2022 yilda 590,74 milliard dollarni tashkil qildi va 2023

yilda bu ko'rsatkich 613,88 milliard dollarni tashkil etishi kutilib, yillik o'sish sur'ati (CAGR) 3,9% ni tashkil qiladi. Ta'lim binolari bozori 2027 yilda CAGR 2,6% da 679,80 milliard dollarga yetishi kutilmoqda[1]. Ushbu statistik ma'lumotlardan ko'rish mumkinki, hozirgi kunda butun dunyo miqyosida ta'lim xizmatlariga bo'lgan talab ortib bormoqda. Bu esa o'z navbatida, ta'lim xizmatlari bozorini o'rganish bo'yicha joriy va kelajakdagi ssenariylarini chuqur tahlil qilishni taqazo etadi.

Bundan tashqari, 2009 yildan 2019 yilgacha global ta'lim xarajatlari har yili real ko'rinishda 2,6 foizga o'sdi[2]. Bu o'sish sur'ati global iqtisodiy o'sish sur'atlaridan sekinroq va ikki xil tendensiyani yashiradi. Jahon ta'lim xarajatlarining taxminan uchdan ikki qismini tashkil etuvchi yuqori daromadli mamlakatlar faqatgina 5 ta global ta'lim xarajatlari hukumatlar, uy xo'jaliklari va donorlar tomonidan ta'lim xizmatlariga sarflangan xarajatlarni bildiradi va YUNESKO Statistika Instituti ta'riflariga amal qiladi .

Olib borilgan tahlil natijalariga ko'ra, so'ngi 10 yil davomida ularning xarajatlarini biroz oshirdi. ta'limning "qimmatroq" xarajatlari tendensiyasi daromad darajasi past bo'lgan mamlakatlarda ko'proq seziladi - iqtisodiy daromadning 10,9%, o'rtacha darajasi - 10,7%, yuqori darajasi - 7,4%. Ta'limning makro darajada ta'sirini o'rganish shuni ko'rsatdiki, ekspertlarning hisob-kitoblariga ko'ra, eng rivojlangan mamlakatlarda bilim va ta'lim darajasining oshishi hisobiga milliy daromadning 60% gacha o'sishi kuzatilmoqda. Ya'ni, xismoniy shaxslar uchun ta'lim bandlik, daromad, sog'liq va qashshoqlikni kamaytirishga yordam beradi. Jamiyat uchun bu uzoq muddatli iqtisodiy o'sishni rag'batlantiradi, innovatsiyalarni rag'batlantiradi, institutlarni mustahkamlaydi va ijtimoiy hamjihatlikni rag'batlantiradi[3].

Ushbu tadqiqot natijalaridan ko'rinadiki, aholining umumiy ta'lim darajasini oshirish ko'rinishidagi ijtimoiy samaradan tashqari, ta'lim va oliy ta'lim davlat taraqqiyotiga yalpi ichki mahsulotning o'sishi shaklida ham iqtisodiy ta'sir ko'rsatadi. Ta'lim iqtisodiy faoliyatning alohida turi ekanligini hisobga olsak, uning samaradorligini boshqa tarmoqlar bilan solishtirganda baholash va ta'lim jarayonini tashkil etishda jalb qilingan resurslarning optimal nisbati shaxsiy dolzarblik kasb etadi.

MAVZUGA OID ADABIYOTLAR TAHLILI

Oliy ta'lim tizimi faoliyatining fundamental oliy ta'lim xizmatlarining o'ziga xos xususiyatlarini hisobga olish, ularni ishlab chiqaruvchilar va iste'molchilar o'rtasidagi

munosabatlarni tahlil qilish tadqiqotlari bo'yicha taniqli xorijiy olimlar, jumladan N.Varghese, L.Buchert [4], O.O. Gokun [5], P.Klaus [6] va boshqalar nazariy tadqiqot olib borganlar.

Ta'lim tizimida xizmatlar va innovatsion texnologiyalar yordamida ta'lim samaradorligini oshirish muammolari bo'yicha mahalliy iqtisodchi olimlardan A.Vaxabov, E.Imamov[7], Z.Qo'ziev [8], X.Abdukarimov[9], N.Zaripova[10] va boshqalarning ilmiy ishlarida tadqiq etilgan.

TADQIQOT METODOLOGIYASI

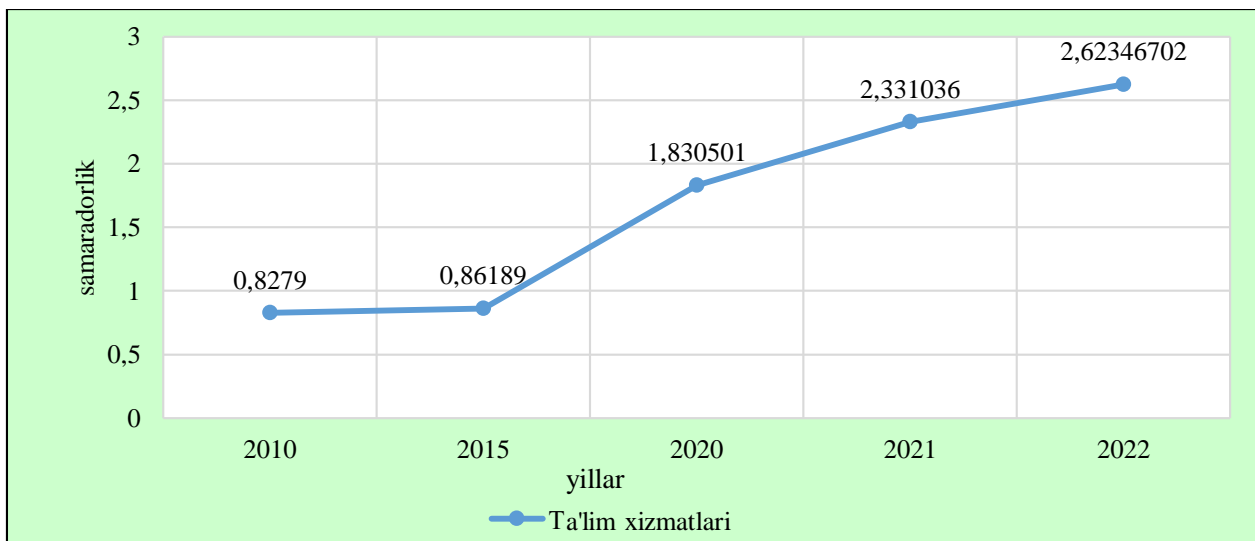
Jahon iqtisodiyotida vaqtning har qanday nuqtasida, mintaqaviy tizimni rivojlantirishda ta'lim tizimini isloh qilish, uning istiqbolini belgilash va raqobatbardoshligini ta'minlash dolzarb masala bo'lib qolmoqda. Shuningdek, oliy ta'lim tizimida ta'lim xizmatlarining asosiy yetkazib beruvchilari ta'lim bozorida taklif yaratadigan davlat va nodavlat oliy ta'lim muassasalaridir. Ta'lim oladigan va ta'lim xizmatlariga haq to'layotgan shaxslar talabni keltirib chiqaradi. Hukumat ushbu zanjirning asosiy elementi bo'lib qolmoqda[11]. Dunyo miqyosida ta'lim muassasalari ta'lim marketingi xizmatlarini o'zlashtirmoqda. Buning sababi shundaki, ta'lim muassasalari xalqaro talabalarni jalb qilish va yollash, sifatni oshirish tashabbuslari bilan bir qatorda muammolarga duch kelishmoqda. Aksariyat muassasalarda budjet bilan bog'liq muammolar mavjud bo'lib, ular texnik yechimlarni tanlashni cheklaydi[12]. Shuning uchun ta'lim bozorining rivojlanishiga ta'sir etuvchi omillarni o'rganish, muammo keltirib chiqaruvchi jarayonlarni oldindan ko'ra bilish, oliy ta'lim tizimida o'quv jarayonlari samaradorligini oshirishga qaratilgan tegishli boshqaruv qarorlari bilan tartibga solinadigan modellarni ishlab chiqishni taqazo etadi.

TAHLIL VA NATIJALAR

Mamlakatimizning ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanishi va aholining barqaror turmush farovonligini ta'minlash uchun oliy ta'lim qamrovini hamda samaradorligini oshirish hozirgi kunning dolzarb masalasi sirasiga kiradi. Tadqiqotlar shundan dalolat beradiki, bizgacha bo'lgan ko'plab bir qator tadqiqotlar "xarajat"ni hisoblashga, ya'ni oliy ta'limning shaxs va umuman davlat rivojlanishidagi ishtirokining miqdoriy yoki pul ifodasiga bag'ishlangan. Ta'lim oluvchilarning mikro-darajali yoki individual

foydasiga kelsak, tahlillar shuni ko'rsatadiki, har bir qo'shimcha akademik ta'lim yili individual ta'lim daromadini 10% ga oshiradi.

O'zbekiston Respublikasi Davlat statistika qo'mitasining mavzu doirasida keltirilgan 2010-2022 yillar davomidagi ma'lumotlaridan foydalangan holda ta'lim samaradorligi dinamikasini tahlil qilamiz 1-rasmdagi ma'lumotlarga asosan, biz iqtisodiy faoliyat turi sifatida ta'lim samaradorligining to'liq dinamikasi haqida xulosa chiqaramiz.

1-rasm. 2010-2022 yillar davomida ta'lim samaradorligi dinamikasi

Xususan, 2015-2020-yillarda ko'rsatkichning 2,2 barobarga yaqin keskin o'sishi kuzatilgan bo'lsa, 2020-2021-yillarda 0,500535 ga o'sdi, keyingi uch yilda 2022-yilgacha yana 0,792966 ga o'sdi. Shuni alohida ta'kidlash joizki, ta'lim samaradorligi koeffitsiyenti 2010-2016 yillar oralig'ida o'rtacha 0,84286 ni tashkil etib 7 yil davomida deyarli o'zgarmadi va 2016 yildagi 0,87049 dan 1,752974 ga oshib, 2022 yilda 2,62346702 ga yetdi. Ya'ni, ta'lim yalpi ichki mahsulot shakllanishida muhim omil bo'lib, samaradorlik ko'rsatkichlari iqtisodiy faoliyatning ayrim turlariga nisbatan eng yuqori ko'rsatkichlardan biriga ega bo'ldi.

Tahlil natijalariga ko'ra, samaradorlik ko'rsatkichlari Oliy ta'lim ta'lim tizimining tarkibiy qismidir. Yuqori malakali mutaxassislar tayyorlash orqali ilmiy-texnika taraqqiyoti rivojiga xizmat qiladi. Oliy ta'lim samaradorligi tashqi (inson kapitalining

qaytishi) va ichki (iqtisodiy faoliyat turi sifatida) bilan o'lganadi. Ichki samaradorlik mezonlari samaradorlik (aholining bilim darajasining o'sish sur'ati) va optimallik (iqtisodiy faoliyat turiga jalb qilingan resurslarning oqilona nisbati) hisoblanadi.

Bu borada O'zbekiston Respublikasi Oliy ta'lim muassasalari o'rtasida sog'lom raqobat muhitini yaratish, ta'lim sifatini yanada yuqori bosqichga olib chiqish va ularni xalqaro reytinglarga kirishiga har tomonlama ko'maklashish maqsadida oliy ta'lim muassasalarining Milliy reytingi bo'yicha natijalarni keltirib o'tishimiz mumkin. Bu 2017 yildan boshlab har yili Ta'lim sifatini nazorat qilish davlat inspeksiyasi tomonidan amalga oshirilib kelinmoqda Albatta, jadvalda keltirilgan reyting ko'rsatkichlarini berilishi ko'plab Oliy o'quv yurtlarida yuqori ko'rsatkichlarga erishish uchun o'z faoliyatlarini faollashtirishga yordam berdi va buning natijasida oliy ta'lim muassasalari faoliyati samaradorligining asosiy ko'rsatkichlari tahliliga ko'ra: ilmiy salohiyat so'nggi besh yilda o'rtacha 6,1%ga oshdi: 2017 yil – 30,3%, 2018 yil – 34,0%, 2019 yil – 34,1%; 2020 yil – 34,5%; 2021 yil – 36,4%ga yetdi. Ta'lim, fan, innovatsiya va ilmiy-tadqiqotlar natijalarini tijoratlashtirish faoliyati jonlandi va oliy ta'lim muassasalarining ilmiy-tadqiqot faoliyatidan olgan daromadlari 2017 yildagi 49,7 mlrd. so'mdan 5 barobarga oshib 2021 yilda 236,1 mlrd. so'mga yetdi.

(2-jadval).

2-jadval

Oliy ta'lim muassasalarining reyting natijalari[6]

	Oliy ta'lim muassasasining nomi	Jami ballga nisbatan foiz hisobida	IF* (40%)	O'S* (30%)	TB* (30%)
1	O'zbekiston milliy universiteti	69.02	31.38	16.54	21.1
2	Toshkent irrigatsiya va qishloq xo'jaligini mexanizatsiyalash muxandislari instituti	68.96	24.12	18.5	26.34
3	Samarqand davlat universiteti	52.89	19.07	8.65	25.18
4	Toshkent axborot texnologiyalar universiteti	52.68	16.31	11.64	24.74

5	Toshkent temir yo‘l transporti muhandislari instituti	51.63	12.01	15.04	24.58
6	Toshkent davlat agrar universiteti	51.58	15.85	11.74	23.98
7	Toshkent davlat iqtisodiyot universiteti	51.57	17.93	11.24	22.41
8	Toshkent davlat stomatologiya instituti	50.6	17.07	13.03	20.49
9	Toshkent moliya instituti	50.43	14.22	14.8	21.41
10	Toshkent davlat sharqshunoslik instituti	49.11	13.57	16.23	19.3

Albatta, bunday ijobiy o‘shish ko‘rsatkichlari milliy oliy ta’lim muassasalarimizning xalqaro reytingdagi o‘rniga ham ta’sir ko‘rsatmoqda. Ularning natijalari yildan-yilga yaxshilanib bormoqda. Xususan, O‘zbekiston milliy universiteti QSning «Matematika» sohasida erishgan natijalariga ko‘ra reytingida dunyoning kuchli 500 talik universitetlar qatoridan o‘rin oldi. Ammo, ta’kidlash joizki, ushbu oliy ta’lim muassasalarining Milliy reytingi bo‘yicha natijalar Oliy ta’lim muassasalarining iqtisodiy samaradorlik ko‘rsatkichini to‘liq namoyon qila olmaydi.

Jahon iqtisodiyotida vaqtning har qanday nuqtasida, mintaqaviy tizimni rivojlantirishda ta’lim tizimini isloh qilish, uning istiqbolini belgilash va raqobatbardoshligini ta’minlash dolzarb masala bo‘lib qolmoqda. Shuningdek, oliy ta’lim tizimida ta’lim xizmatlarining asosiy yetkazib beruvchilari ta’lim bozorida taklif yaratadigan davlat va nodavlat oliy ta’lim muassasalaridir. Ta’lim oladigan va ta’lim xizmatlariga haq to‘layotgan shaxslar talabni keltirib chiqaradi. Hukumat ushbu zanjirning asosiy elementi bo‘lib qolmoqda. Dunyo miqyosida ta’lim muassasalari ta’lim marketingi xizmatlarini o‘zlashtirmoqda.

Buning sababi shundaki, ta’lim muassasalari xalqaro talabalarni jalb qilish va yollash, sifatni oshirish tashabbuslari bilan bir qatorda muammolarga duch kelishmoqda. Aksariyat muassasalarda budjet bilan bog‘liq muammolar mavjud bo‘lib, ular texnik yechimlarni tanlashni cheklaydi. Shuning uchun ta’lim bozorining rivojlanishiga ta’sir etuvchi omillarni o‘rganish, muammo keltirib chiqaruvchi

jarayonlarni oldindan ko'ra bilish, oliy ta'lim tizimida o'quv jarayonlari samaradorligini oshirishga qaratilgan tegishli boshqaruv qarorlari bilan tartibga solinadigan modellarni ishlab chiqishni taqazo etadi. Shu ma'noda tadqiqot ishida Oliy ta'lim tizimi samaradorligini ijtimoiy-iqtisodiy me'yor metodi asosida baholaymiz. Uning mohiyati oliy ta'lim tizimining rivojlanishini tavsiflovchi ko'rsatkichlarning o'zgarish sur'atlarini va ularning o'zaro bog'liqlik xususiyatlarini taqqoslashdan iborat. Shunga ko'ra, oliy ta'lim tizimi quyidagi hollarda samarali rivojlanadi:

- oliy ta'lim muassasalari sonining o'sish sur'ati talabalar sonining o'sish sur'atlaridan past bo'lmasa;
- o'qituvchilar sonining o'sish sur'ati ularning malakasini oshirish bilan bir vaqtda oliy ta'lim muassasalari sonining o'sish sur'atlaridan past bo'lmasligi;
- oliy ta'lim uchun jamlanma budjet xarajatlarining o'sish sur'ati ta'lim tizimining boshqa tarkibiy qismlarining o'sish sur'atlaridan ortda qolmasligi, bu tengsizlik bilan ifodalanishi mumkin:

$$OT_{bx} \geq OT_{xs} \geq OT_{ms} \leq OT_{ts} \quad (1)$$

bx – oliy ta'lim uchun jamlanma budjet xarajatlari;

xs – oliy ta'lim tizimining to'liq shtatdagi xodimlari soni;

ms - oliy ta'lim muassasalari soni;

ts - oliy ta'lim muassasalari talabalar soni. Oliy ta'limning rivojlanish ko'rsatkichlarini tengsizlik shartlarini bajarish nuqtayi nazaridan tahlil qilamiz (3-jadval).

3-jadval

O'zbekiston Respublikasida oliy ta'limni rivojlantirish ko'rsatkichlari

Yillar	Oliy ta'lim uchun budjet xarajatlari		Oliy ta'lim muassasasining to'liq shtatdagi xodimlari soni			Oliy ta'lim muassasalari soni		Oliy ta'lim muassasalari talabalar soni			
	Mrd. so'm.	OT_{bx}	birlik	OT_{xs}	birlik	OT_{ms}	birlik	OT_{ts}			
2010	5539,4	101,2	$\geq$	23021	95	$\leq$	66	98,5	$\geq$	274520	96,8

2011	6447,7	117,8	≥	22394	92,4	≤	65	97,0	≥	253026	89,2
2012	8356,4	131,2	≥	22769	101,3	≥	64	97,9	≤	258343	100,8
2013	9265,1	118,1	≥	23148	100,9	=	66	100,9	≥	259290	99,0
2014	10173,8	121,0	≥	23532	101,4	=	68	101,4	≥	261332	98,9
2015	12162,2	122,3	≥	24909	99,6	≥	69	86,7	≤	264291	86,9
2016	13831,7	107,5	≥	23961	85,8	≤	70	102,5	≥	268281	98,9
2017	15979,6	126,3	≥	25107	103,3	=	72	103,3	≤	297689	110,3
2018	20721,1	147,4	≥	26664	104,3	≤	98	137,6	≥	360204	113,7
2019	33536,1	178,4	≥	30559	110,9	≤	119	120,5	≥	440991	115,6
2020	29961,1	101,8	≥	32070	107,8	≥	127	101,7	≤	571512	120,7
2021	39640,8	153,6	≥	37364	115,2	≥	154	123,9	≥	808439	100,6
Mos soni	kelaydiganlar	0				7			8		

O‘zbekiston Respublikasida oliy ta’limni rivojlantirish ko‘rsatkichlari tahlili shuni ko‘rsatdiki, 2010-2021 yillar davomida oliy ta’limni moliyalashtirishdan tashqari deyarli barcha ko‘rsatkichlar notekis o‘shish sur‘atlarida ekanini ko‘rsatdi. Tahlil qilinayotgan davrda yuqorida belgilangan tengsizlikni qanoatlanti rilishi atigi uch marta 2012, 2015 va 2020 yillarda kuzatildi. Biroq oliy ta’limga xarajatlarning o‘shish sur‘ati har doim oliy ta’lim muassasalarining to‘liq shtatdagi xodimlari sonining o‘shish sur‘atlaridan yuqori bo‘lgan. 2018-2019 yillarda ta’lim muassasalari sonining o‘shish sur‘ati o‘qituvchilar sonining o‘shish sur‘atlaridan kichik bo‘lganligi kuzatilgan bo‘lsa, 2020-2021 yillarda aksincha holat kuzatildi. Bu to‘liq stavkadagi o‘qituvchilar sonining doimiy ravishda to‘liq bo‘lmagan o‘qituvchilar foydasiga qisqarishi bilan bog‘liq.

XULOSA VA TAKLIFLAR

Xulosa qilib aytganda, taqdim etilgan tadqiqotda iqtisodiy faoliyat turi sifatida oliy ta’limning ijtimoiy-iqtisodiy samaradorligi baholanadi. O‘tkazilgan tahlillar shuni ko‘rsatdiki, iqtisodiy faoliyat turi sifatida ta’lim boshqa iqtisodiy faoliyat turlariga nisbatan yuqori samaradorlik indeksiga ega bo‘lib, 2010-2021 yillarda 67,1 foizdan 74,5 foizgacha bo‘lgan. Ijtimoiy-iqtisodiy me‘yoriy metod asosida oliy ta’lim tizimi samaradorligini tahlil qilish resurslarning moliyalashtirish hajmiga, o‘qituvchilar

soniga, oliy ta'lim muassasalari soniga va talabalar soniga nisbatida nomutanosibliklar mavjudligini ko'rsatdi. Oliy ta'lim rivojlanishining barcha ko'rsatkichlari salbiy o'sish sur'atiga ega. Oliy ta'lim tizimining ijtimoiy-iqtisodiy normasining o'zgarishiga eng katta ta'sir bir talabaga to'g'ri keladi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR:

1. Higher Education Market Outlook 2023-2028: Size, Share, Trends, Growth, Top Drivers, and Forecast Report. [inkedin.com/pulse/higher-education-market-outlook-2023-2028-size-share-trends-agarwal](https://www.linkedin.com/pulse/higher-education-market-outlook-2023-2028-size-share-trends-agarwal)
2. Education Marketing Services Market - Global Trends and Forecasts by Technavio. [education-Marketing-Services-Market---Global-Trends-and-Forecasts-by-Technavio](https://www.technavio.com/education-marketing-services-market---global-trends-and-forecasts-by-technavio)
3. Ўзбекистон Республикаси Президентининг “Ўзбекистон Республикаси олий таълим тизимини 2030 йилгача ривожлантириш концепциясини тасдиқлаш тўғрисида” Фармони, 08.10.2019 йилдаги ПФ-5847-сон
4. Varghese N. V., Buchert L. Financing education: Redesigning national strategies and the global aid architecture. A report from the IWGE. – UNESCO: International Institute for Education Planning, 2011. 208 p.
5. Gokun O.O. Basics of information technologies of education. / O.O. Gokun, M.I. Zhaldak, Yu.I. Mashbyts and others. - Kryvvi Rih: Publishing Department of the KDPU. - 2001. - 210 p.
6. Klaus P. The hard truth about soft skills: Workplace Lessons Smart People Wish They'd Learned Sooner / P. Klaus. – New York : Harper Collins Publishers, 2007. – 190 p
7. А.Вахабов, Э.Имамов, Высшее образование в Центральной Азии. Задачи модернизации. - М.: 2007. – 214 с.;
8. Қўзиёв З. Б. Таълим тизимида хизматлар ва тадбиркорлик фаолияти самарадорлигини ошириш: и.ф.ф.д (PhD) дисс. Автореферати. – Самарқанд, 2020 й.
9. Абдукаримов Х. Профессиональное воспитание личности учителя в процессе непрерывного педагогического образования. – М., 2008. С. 30.;

10. Zaripova N. Ta'lim, fan va ishlab chiqarish integratsiyasida intellektual salohiyatli yoshlar – mamlakat taraqqiyotining muhim omili (An'anaviy XIII – Respublika ilmiy-amaliy konferensiyasi materiallari to'plami). – Samarqand, 2016-y. 17-b

11. Becker G. S. Human Capital. A Theoretical and Empirical Analysis, with Special Reference to Education. National Bureau of Economic Research, General Series. Published by National Bureau of Economic Research, Distributed by Columbia University Press. New York and London, 2015. 265 p.

12. Brint S. Clotfelter Charles T. U.S. Higher Education Effectiveness. The Russell Sage Foundation Journal of the Social Sciences. Vol. 2. № 1. April 2016, P. 2–37; Ковалев А. И., Ивашкевич Т. В., Ковалев В. А., Фрик О. В. Сфера образовательных услуг: маркетинговые стратегии: монография. Hamburg, 2014. 219 с.